

ELÄMÄN KÄSITE SPINOZAN FILOSOFIASSA

Valtteri Viljanen (Turun yliopisto)

1. Johdanto

Elämän käsitteen merkitys Benedictus de Spinozan (1632–77) omaleimaisessa metafysiikassa on jossakin määrin vaikeasti hahmoteltavissa: hänen pääteoksessaan *Etiikka* käsite ei näytä olevan mitenkään erityisen tärkeässä asemassa – Spinoza käyttää sitä silloin tällöin, mutta useimmiten täysin arkisessa, ei-teknisessä merkityksessä – mutta joissakin varhaisteoksissaan hän antaa käsitteelle mielenkiintoisen ja spinozistisen ontologian kannalta keskeisen muotoilun. Eräs nykyisen ranskalaisen Spinoza-tutkimuksen varhaisimmista edustajista, Sylvain Zac, painottaa-kin vuonna 1963 ilmestyneessä teoksessaan *L'idée de vie dans la philosophie de Spinoza* elämän käsitteen tärkeyttä ja tulkitsee spinozistisen Jumalan nimenomaan elämän periaatteeksi, joka tuottaa kaiken olevan. Zacin tulkinnalla on ansionsa, mutta Spinozan ajattelu näyttäytyy siinä jonkinlaisena vitalistisena panteismina, monistisena ”elämänfilosofiana”, ja tämän myötä elämän käsite saa siinä aivan liian suuren painoarvon. Tarkastelen käsitteen merkitystä Spinozan filosofian eri vaiheissa, ja selvitan, miksi käsitteellä ei enää hänen *Etiikkansa* ontologiassa ole keskeistä asemaa. Samalla piirtyy esiin joitakin Spinozan ajattelun olennaisia Aspekteja.

2. Elämän käsite Spinozan varhaisfilosofiassa

Spinozan teoksista ei hänen elinaikanaan ilmestynyt kuin kaksi; näistä

myöhempi on vuoden 1670 runsaasti vastarintaa ja järkytystä aiheutanut *Teologis-poliittinen tutkielma*. Elämän teeman kannalta tärkeämpi on kuitenkin varhaisempi ja vähemmälle huomiolle jäänyt vuonna 1663 ilmestynyt kartesiolaisen filosofian peruseriaatteita esittelevä teos, jonka liitteenä julkaistiin Spinozan omia ajatuksia nimellä *Metafyysisiä miitteitä*. Tähän liitteeseen sisältyy Jumalan elämää tarkasteleva kappale, jonka Spinoza aloittaa kritisoimalla perinteistä aristoteelista käsitystä elämästä. Sielu oli Platonista (*Faidon* 105cd; *Lait* 895–896) lähtien katsottu *itsestä lähtöisin olevan liikkeen* ja siten elämän periaatteeksi, ja Aristoteleen mukaan on olemassa kolmenlaisia sieluja: kasvisieluja, eläin- ja järkisieluja (*De an.* 412a12–415a22).¹ Sieluttomat oliot ovat puolestaan elottomia. Spinoza pitää jaottelua kolmeen erityyppiseen sieluun epäonnistuneena, ja vielä tässä vaiheessa hän näyttää ajattelevan, että jotkut ruumiit ovat olemassa ilman mieltä ja mielet ilman ruumiita (näinhän ei enää *Etiikan* parallelismien nojalla voi olla, mistä enemmän myöhemmin). Merkittävin ero suhteessa aristotelismiin on kuitenkin siinä, ettei Spinozan mukaan sielullisuus toimi elämän kriteerinä. Näin elämän käsitteen ala määrittyy laajemmaksi kuin aristotelismissä: Spinoza näyttää ajattelevan, että itse asiassa kaikki oliot, olivat ne sitten pelkästään fyysisiä, pelkästään mentaalisia tai molempia, elävät. (CM II.6.)

Mitä Spinoza sitten 'elämällä' käsittää? Sen enempiä kantansa puolesta argumentoimatta hän toteaa, että ”ymmärrämme *elämällä* voimaa, jonka kautta oliot säilyvät olemisessaan” (CM II.6). Hän jatkaa: ”Mutta voima, jolla Jumala säilyy olemisessaan, ei ole mitään muuta kuin hänen olemuksensa, joten he, jotka kutsuvat Jumalaa elämäksi, puhuvat parhaiten.” (CM II.6.) Spinoza esittää kantansa varsin lyhyesti, mutta näiden katkelmien taustalta on löydettävissä immanentti käsitys Jumalasta, jonka mukaan kaikki oleva on Jumalassa, osana häntä. Ajatuksena on, että Jumala (eli luonto eli ainoa substanssi) toimii kaiken olevaisen perimmäisenä selityksenä, ja tämä taas edellyttää, että hänellä on oltava olemuksensa perusteella voima tuottaa ja ylläpitää kaikki olemassa oleva. Näin elämä äärellisten olioiden olemisessa säilymisen voimana on itse

¹ Viitaten klassikkoteoksiin käytän vakiintuneita lyhenteitä, jotka löytyvät lähdeluettelosta.

asiassa Jumalan voimaa, ja Jumalaa on siten perusteltua kutsua elämän periaatteeksi.

Kuten tunnettua, yksittäiset oliot ovat Spinozan mukaan Jumalan modifikaatioita eli muunnelmia tai tiloja. Jumalan ja äärellisten modifikaatioiden välistä suhdetta voidaan verrata mereen ja sen aaltoihin: kuten aallot eivät voi olla olematta muuta kuin osana merta, on meri puolestaan aina jollakin tavoin aaltoileva, jossakin aaltotilassa; ja aina kun meillä on idea aallosta, on meillä oltava idea myös merestä. Tämä metafora säilyttää osuvuutensa läpi Spinozan tuotannon, mutta erityisen hyvin se tuntuu valaisevan hänen varhaisfilosofiansa elämää koskevaa ajattelua, sillä eräässä julkaisematta jääneessä varhaistekstissään Spinoza kirjoittaa: ”Jumala, [...] jonka kautta kaikki oliot, joilla on jokin olemus – ja me jotka *elämme* hänessä – ovat mitä ne ovat[.]” (KV II.18 [7]; kursivointi lisätty.) Jumala on siis tavallaan ”elämän meri”, jossa me kaikki aaltoilemme.² Spinoza tuo kirjeenvaihdossaan esiin, että olisi virhe ajatella tällaisen Jumalasta riippuvaisuuden tarkoittavan elottomuutta ja epätodellisuutta (Ep21). Ja jos Jumala on yhtä kuin elämä, on kaikkien olioiden hänen tiloinaan oltava elollisia – ei vain niiden olioiden, joiden ruumiin on katsottu liittyneen sieluun.³

3. Elämä, pyrkimys ja parallelismi *Etiikassa*

Kuten jo mainitsin, elämän käsitteellä ei enää *Etiikassa* ole samanlaista asemaa kuin varhaisissa *Metafyysisissä miitteissä*. Sen sijaan oppi olioiden olemuksesta pyrkimyksenä (eli *conatuksena*) säilyä olemisessa, josta Spinoza siis aiemmin puhui elämänä, nousee ratkaisevan tärkeäksi; itse asiassa se muodostaa yksilöitä koskevan teoretisoinnin perustan.

² Samantapainen metafora löytyy myös spinozismia puolustaneelta J. G. Herderiltä (1940 [1787]: 107): ”Me olemme kaikkivoipuuden ympäröimiä. Me uimme kaikkivoipuuden valtamereissä[.]”

³ Descartesin kirjeenvaihdosta käy ilmi, että hän on tässä suhteessa samoilla linjoilla Spinozan kanssa: vaikka hänen mukaansa eläimillä ei ole ajatteluun kykenevää sielua, ei hän silti katso niiden olevan elottomia. Elollisuus ei Descartesilla edellytäkään sielullisuutta vaan ”sydämen lämpöä”. (Descartes 2005 [1649]: 334–336.) Tämä kanta tekee tietysti kysymyksen kasvien elollisuudesta varsin vaikeaksi.

Conatus-opin peruspropositio kuuluu seuraavasti: ”Jokainen olio, siinä määrin kuin se on itsessään, pyrkii säilymään olemisessaan.” (E3p6; suomennosta muutettu.) Tämän ajatuksen taustalta löytyy uuden galileisen liikkeenkäsitteilyn filosofisen selittämisen ongelma: mihin se, että kappale jatkaa suoraviivaista liikettään ikuisesti, jos sitä ei estetä, voi filosofisesti tarkasteltuna perustua? Varsin yleisesti ehdotettiin, että liikkeen selittäminen edellyttää jonkinlaista pyrkimyksen tai voiman käsitettä; tai kuten Spinoza seuraavassa varhaisessa katkelmassa esittää: ”Liikkeellä on voima pysytellä tilassaan; tämä voima ei ole mitään muuta kuin liike itse – toisin sanoen liikkeen luonto on sellainen.” (CM I.6.) Näin ollen voima ylläpitää liikettä muodostaa liikkeen olemuksen, ja siksi sillä ei ole luonnollista päämäärää tai päätepistettä.

Kuten Alan Gabbey (1980: 243) toteaa, 1600-luvulla oli varsin yleistä, että ”[v]uorovaikutukset kappaleiden välillä nähtiin toisiaan vastustavien voimien kamppailuina, suurempien voimien ollessa voittajia, pienempien häviäjiä”. Tällainen fyysikaalisen voiman ”*kamppailunäkemyks*” löytyy jo Descartesilta:

Jotta voisimme tästä määrittää, millä tavalla yksittäisten kappaleiden liikkeet kasvavat, vähenevät tai kääntyvät toisensuuntaiseksi toisen kappaleen törmätessä niihin, täytyy vain laskemalla johtaa, minkä verran kullakin on voimaa joko liikkuu tai vastustaa liikettä, ja tietenkin olettaa, että se, joka on vahvempi, aina tuottaa vaikutuksensa. (PP 2.45.)

Näkemyks kappaleiden välisistä vuorovaikutuksista voimien kamppailuna toimii Spinozan filosofian keskeisenä kontekstina. Spinozan kohdalla on erityisen tärkeää huomata, että hänen mukaansa äärellisillä olioilla on omaa, ”sisäistä” tai olemuksellista, voimaa; ja kunkin olion voiman hän samastaa olion täydellisyyteen ja reaalisuuteen (E1p11s, E2d6). Äärelliset oliot voivat siis olla enemmän tai vähemmän olemassa: Spinoza ei näe olemassaoloa pelkästään joko–tai-akselilla vaan voiman eri asteina. Olioiden voima ilmenee juuri *conatus*-voimana, olemuksellisenä pyrkimyksenä pysyä omassa olemisessa. Äärellisten olioiden, siis myös ihmisten,

olemassaolon kannalta on olennaista, että olemuksellinen *conatus*-voima pääsee ulkoisten syiden vaikutuksesta johtuen toteutumaan hyvin vaihtelevasti; toisinaan sitä estetään paljonkin (jolloin olemme kielteisten passioiden alaisia), toisinaan se toteutuu varsin vapaasti (mikä tarkoittaa aktiivisuutta). Ihmiselämän muutoksissa on pitkälti kyse juuri olemuksellisen voimamme ja ulkoisten syiden voiman välisistä kamppailuista ja niiden myötä syntyneistä mielen- ja ruumiintiloista. Näin ollen Spinozalle kaikki ajallinen olemine – eivät pelkästään kappaleiden törmäykset ja liikkeen jatkuvuus – voidaan *ontologisella* tasolla kuvata pyrkimysvoimien välisinä kamppailuina.

Etiikassa Spinoza ei enää puhu Jumalasta elämänä vaan pikemmin voimana: ”Jumalan voima [*potentia*] on hänen olemuksensa itse.” (E1p34; suomennosta muutettu.) Myös äärellisten olioiden olemuksellinen pyrkimys seuraa Jumalan voimasta, siitä, että tuo voima ilmenee äärellisten olioiden olemusten mukaisella tavalla modifioituna. Spinozan pitkälti uuden ajan alun antiteleologisesta fysiikasta juontuvassa filosofisessa katsannossa oliot eivät ole niinkään ”eläjiä” kuin olemuksensa voimasta toimintaan sysättyjä ”pyrkijöitä”. Kyse on siis *olemuksellisten pyrkijöiden metafysiikasta*, jolle Spinozan naturalistinen psykologia ja etiikka perustuu.

Eräs *Etiikan* kohta näyttäisi kuitenkin sanovan jotakin merkittävää äärellisten olioiden elollisuudesta: Spinoza toteaa, että mentaalisen ja fyysikaalisen väliseen yhteyteen liittyvät ”seikat ovat [...] varsin yleisiä ja pätevät ihmisiin yhtä hyvin kuin muihinkin yksilöihin, jotka kaikki ovat sieluttuneita [*omnia animata sunt*], joskin eriasteisesti” (E2p13s). Ja kuten sanottu, koska sielullisuutta oli pidetty perinteisenä elollisuuden kriteerinä, näyttäisi tämän tarkoittavan, että kaikki oleva on jossakin mielessä elävää. Onko spinozismi siis jonkinlaista animismia? Kenties, mutta vain hyvin heikossa ja erityisessä merkityksessä. Spinozan sielullisuutta koskeva huomautus perustuu parallelismiin eli siihen, että fyysikaalinen olio ja mentaalinen olio ovat itse asiassa yksi ja sama asia kahdella eri tavalla ilmaistuna (E2p7s) – ja parallelismin nojalla on sanottava, että kaikilla fyysikaalisilla olioilla on oltava mentaalinen vastineensa eli ideansa. Tällainen panpsykismi ei kuitenkaan tarkoita sitä, että kaikilla olioilla

olisi antropomorfisesti käsitetty sielu, vaan ainoastaan sitä, että Jumalan ääretön ymmärrys sisältää idean jokaisesta oliosta (myös siis esim. jokaisesta kivistä).⁴

4. Elämän käsitteen asema *Etiikassa*

Jos halutaan pitää kiinni varhaisten *Metafyysisten mietteiden* terminologiasta, voidaan sanoa, että oppi äärellisten olioiden olemuksesta pyrkimyksenä tarkoittaa sitä, että tietyissä mielessä kaikki aidot oliot (eli oliot, joilla on olemus) ovat eläviä. Tähän suuntaan viittaa myös E4p24, jossa Spinoza huomauttaa ohimennen toimimisen, elämisen ja olemisen ylläpitämisen merkitsevän samaa. Lisäksi voidaan sanoa, että mikäli mikä tahansa ”sielullisuus” tai ”miehellisyys” hyväksytään elämän tunnusmerkiksi, seuraa Spinozan parallelismista kaiken olevan elollisuus. On kuitenkin olennaista huomata, että näistä spinozismien aspekteista seuraava elämän käsite on hyvin ohut ja vailla erottelukykä: sen ala kattaa kaikki äärelliset oliot, sillä niillä kaikilla on paitsi *conatus* myös Jumalan kaikkietävyuden nojalla ”mieli” tai ”sielu” siinä erityisessä merkityksessä, että Jumalan ääretön ymmärrys sisältää ideat kaikista oliosta.

Näin ohut elämän käsite ei ole enää erityisen käyttökelpoinen, ja se tuo mukanaan myös ongelmia: vaikka tuntuu järkevältä puhua esim. kiven pyrkimyksestä säilyä olemisessa (mikä edellyttää ainakin tietyn fyysikaalisen rakenteen ylläpitämistä ja hajottavien vaikutusten vastustamista), ei puhe kivistä elävinä olioina tunnu enää mielekkäältä. Onkin ymmärrettävää, ettei elämä enää *Etiikassa* ole ontologisesti perustava kategoria, vaan sen sijaan Spinoza päätyy rakentamaan ajallista ja äärellistä todellisuutta koskevan ajattelunsa mm. voiman ja pyrkimyksen käsitteiden varaan. Elämän käsitteeseen verrattuna voiman käsitteellä on sekun etu puolellaan, että se sallii aste-erot (olioilla voi olla enemmän tai vähemmän voimaa) ja eri olioiden välisen vertailun (olio voi olla vahvempi tai heikompi kuin jokin toinen olio), ja nämä seikat tekevät teorian

⁴ Kuten Zac (1963: 99) toteaa: ”Jumalan äärettömän ymmärryksen käsite on siis lähtökohta sille, mitä kutsutaan Spinozan ’universaaliksi animismiksi’.”

olioiden välisten kausaalisuhteiden dynamiikasta mahdolliseksi. Spinoza tarvitsee tällaisen käsitteistön ja teorian viedäkseen läpi eettisen projektinsa, jonka tavoitteena on vapaus eli haitallisten ulkoisten syiden vaikutusten kontrollointi ja ihmisen olemuksellisen voiman mahdollisimman estymätön ja täydellinen toteuttaminen.

Näin ollen Spinoza muotoilee *Etiikassa* teorian äärellisten olioiden olemisesta, jossa ihmiselämän ilmiöiden tarkastelu tapahtuu olemuksen, aktiivisuuden, voiman, tunteen ja pyrkimyksen kaltaisten peruskäsitteiden kautta – elämän kategoriaa tähän ei tarvita. Itse asiassa Spinozan järjestelmästä ei löydy käsitteellisiä välineitä olioiden jaottelemiseksi eläviin ja elottomiin (tai orgaanisiin ja epäorgaanisiin), mikä juontuu mitä ilmeisimmin Spinozan naturalistisesta monismista, jonka mukaan kaikissa oliossa vaikuttaa sama peruspyrkimys ja kaikki oliot ovat samojen luonnonlakien alaisia. Tällainen perusasenne käy erityisen selvästi ilmi *Etiikan* kolmannen osan esipuheesta:

Useimmat tunteita ja ihmisten elämäntapaa käsitelleet kirjoittajat eivät näytä kuvanneen yleisten luonnonlakien mukaisia luonnollisia asioita vaan luonnon ulkopuolisia seikkoja. Näyttää kuin olisi peräti käsitetty ihmisen olevan luonnossa kuin valtion valtiossa [*veluti imperium in imperio*]. Ihmisen uskotaan pikemmin häiritsevän luonnon järjestystä kuin seuraavan sitä; luullaan, että hänellä olisi ehdoton valta tekojensa yli eikä hänelle asettaisi rajoja mikään muu kuin hän itse. Ihmisen voimattomuuden ja epävakaisuuden syytäkään ei liitetä mihinkään yleiseen luonnon voimaan vaan mihin lie ihmisluonnon puutteeseen, jota sitten murehditaan, nauretaan, halveksitaan, tai – kuten useimmat menettelevät – kirotaan. [...] [O]tan käsitelläkseni ihmisten puutteita ja typeryyksiä geometriseen tapaan ja haluan tiukan järkipäisesti esittää todistuksia asioista, jotka heidän mielestään ovat tyhjänpäiväisiä, järjettömiä ja hirveitä. Menettelen näin seuraavasta syystä: luonnossa ei tapahdu mitään, jota voitaisiin pitää sen puutteellisuudesta johtavana; luonto näet on aina sama ja sen hyve ja toimintavoima on kaikkialla yksi ja sama. [...] Niinpä vihan, raivon, kateuden jne. tunteet seuraavat sinänsä tarkasteltuina

samalla luonnon välttämättömyydellä ja voimalla kuin muutkin yksittäisseikat [...] Aion siis käsitellä tunteiden luontoa ja voimaa sekä ihmismielen voimaa niiden yli saman metodin mukaan jolla edellisissä osissa olen käsitellyt Jumalaa ja ihmismieltä, sekä tarkastella ihmisten toimia ja pyyteitä aivan kuin olisi kyse suorista, tasoista tai kappaleista. (E3pr; suomennosta muutettu.)

Spinoza myöntää toki, että ihmisten ja muun luonnon välillä on merkittävä ero, mutta kyse ei ole siitä, että ne kuuluisivat erityyppisiin todellisuuden alueisiin, vaan eroista kompleksisuudessa: Jumalan modifikaatiot muodostavat kompleksisuusjatkumon, jolla olioiden jaottelemisen eläviin ja elottomiin ei ole relevanttia. Äärimmäisen kompleksinen ihmisruumis kykenee hyvin monenlaisiin vaikutuksiin, ja sitä vastaava ihmismieli puolestaan pystyy kompleksisuutensa nojalla hyvin monipuoliseen aktiivisuuteen; siksi ihmis-*conatus* voi ilmetä järkenä, asioiden adekvaattina ymmärtämisenä.

Lopuksi on todettava, että *Etiikassaan* Spinoza käyttää elämän käsitettä lähinnä *ihmiselämään* liittyen ja tuntuu ymmärtävän sillä yksinkertaisesti ajallista olemassaoloamme (ks. esim. E4p21). Spinoza puhuu kenties useimmin elämästä ”järjen ohjaamaa elämää” tarkastellessaan; mutta tässäkin ratkaisevaa on aktiivinen–passiivinen-erottelu eli se, elämmekö olemuksellista voimaamme toteuttaen vai ulkoisten syiden ”orjuuttamina”, ei eläminen sinänsä. Spinoza haluaa osoittaa, että aktiivisuudesta seuraava rationaalinen elämä on voimakkainta, täydellisintä olemista. Toisin sanoen pyrkiessämme ”olemisessa säilymiseen” emme pyri pelkästään ajallisen olemassaolomme pitkittämiseen vaan kaiken sen omaehtoiseen toteuttamiseen, mitä olemuksestamme voi seurata. Tässä onnistuminen on onnellisuutta ja hyvää elämää.

KIRJALLISUUS

- Aristoteles 1984: *On the soul (De anima)*. Teoksessa Barnes (toim.) *The Complete Works of Aristotle. The Revised Oxford Translation. Volume One*. Käänt. J. A. Smith. Princeton: Princeton University Press. [De an.]
- Descartes, R. 2003: *Filosofian periaatteet (Principia philosophiae)*. Teoksessa Descartes, *Teokset III*. Suom. M. Yrjönsuuri & J. Kaukua. Helsinki: Gaudeamus. [PP]
- Descartes, R. 2005 (1649): *Kirje Morelle, Egmondissa 5.2.1649*. Suom. T. Aho. Teoksessa Descartes, *Teokset IV*. Helsinki: Gaudeamus.
- Gabbey, A. 1980: ”Force and Inertia in the Seventeenth Century: Descartes and Newton”, teoksessa Gaukroger (toim.) *Descartes. Philosophy, Mathematics and Physics*. Sussex: The Harvester Press.
- Herder, J. G. 1940 (1787): *God, Some Conversations (Gott, einige Gespräche)*. Käänt. F. H. Burkhardt. New York: Veritas Press.
- Platon 1979: *Faidon*. Teoksessa Platon, *Teokset III*. Suom. M. Itkonen-Kaila. Helsinki: Otava. [Faidon]
- Platon 1986: *Teokset VI. Lait*. Suom. M. Itkonen-Kaila, H. Thesleff, T. Anhava & A. M. Anttila. Helsinki: Otava. [Lait]
- Spinoza, B. 1925: *Cogitata metaphysica*. Teoksessa Gebhardt (toim.) *Spinoza Opera I–IV*. Heidelberg: Carl Winter. [CM]
- Spinoza, B. 1925: *Epistolae*. Teoksessa Gebhardt (toim.) *Spinoza Opera I–IV*. Heidelberg: Carl Winter. [Ep]
- Spinoza, B. 1925: *Korte Verhandeling*. Teoksessa Gebhardt (toim.) *Spinoza Opera I–IV*. Heidelberg: Carl Winter. [KV]
- Spinoza, B. 1994: *Etiikka (Ethica ordine geometrico demonstrata)*. Suom. V. Oittinen. Helsinki: Gaudeamus. [E]
- Zac, S. 1963: *L'idée de vie dans la philosophie de Spinoza*. Paris: PUF.